

CU PRIVIRE LA ACTIVITATEA LAPIDARILOR DIN DACIA

MARIANA CRÎNGUȘ

Lapidarii sunt o categorie de meșteșugari atestată în Dacia. Cu termenul de *lapidarius* era desemnat cel care se ocupa de blocul de piatră după ce acesta era exploatat din carieră¹. De asemenea mai există un termen înrudit cu cel exprimat anterior, anume cel de *lapidida*. Acesta din urmă se pare că era utilizat pentru a-l numi pe cel care scria pe piatră². De aici reiese clar că la realizarea unui monument, în special funerar care putea fi comandat înainte de a fi utilizat, puteau contribui mai multe persoane. De aceea putem întâlni doi termeni care au aceeași rădăcină pentru a face distincție între cel care preia piatra din carieră pentru a-i da o formă și cel care inciza textul. Cu siguranță au mai existat și alți termeni pentru cei care erau implicați în prelucrarea pietrei. În Imperiul Roman, din analiza inscripțiilor și nu numai, sunt cunoscute mai multe categorii de *lapidarii* sau *marmorarii*. De exemplu îl cunoaștem pe cel care tăia piatra în unghiuri drepte (*lapidarius quadratarius*)³, pe cel care conduce o lucrare în marmură (*a marmoribus magister*)⁴, pe simplul lucrător în piatră (*faber lapidarius*)⁵.

Izvoarele literare antice fac referire la o serie de categorii sociale. Ceea ce este și mai interesant este faptul că ne prezintă modul în care este văzută o anumită clasă socială de către celelalte. Bineînțeles uneori astfel de informații se referă la imagine apei care o are un segment îngust de oameni cu privire la meșteșugari. Nu întotdeauna o astfel de informație trebuie generalizată. De pildă, o serie de scriitori antici privesc pe meșteșugari ca fiind persoane nefericite și care trăiesc în sărăcie⁶. Această concepție pare a fi vehiculată de către unii antici cunoscători ai ideilor platoniciene după care cel care muncește, adică meșteșugarul nu poate avea o viață fericită, iar sărăcia poate fi considerată un neajuns.

¹ Darenberg, Saglio, Pottier, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, tome II, Paris, 1886, s.v. *lapidaries*.

² Ibidem, s.v. *lapidida*.

³ CIL, VI, 9502.

⁴ CIL, X, I 3199.

⁵ CIL, XI, 683.

⁶ Cicero, *De officiis*, I, 42 ; Cicero, *Pro Flacco*, 18; Seneca, *Scrisori. Lucilius*, XI, 88.

În ansamblu însă, meșteșugarul nu este respins decât de o parte infimă elitistă. Cei mai mulți îl consideră pe artizan ca un om valoros pentru comunitate, acest lucru rezultând și din inscripțiile funerare (unii își semnează lucrările fiind mândri de roadele muncii lor)⁷. În societatea romană meșteșugarul face parte din rândul plebei⁸.

Activitatea lapidarilor poate fi atestată arheologic prin descoperirea de unelte necesare pentru prelucrarea pietrei, dau și prin descoperirea de ateliere. Pentru o imagine cât mai clară asupra acestui meșteșug trebuie să utilizăm și informațiile din scrierile antice, dar și informațiile epigrafice sau reprezentarea de unelte pe diferite monumente⁹.

Ei nu erau întotdeauna simpli muncitori ce exploatau sau tăiau piatra, ci îi putem considera, cel mai adesea, ca fiind artizanii care dădeau o formă pietrei utilizată pentru construcții ca element de arhitectură sau pentru monumente. Este greu de stabilit în ce consta exact munca unui lapidar. În Dacia pe unele inscripții sau statui apar menționate numele câtorva artizani ai pietrei, fiecare adăugându-și după numele său și activitatea pe care o desfășura legată de prelucrarea pietrei.

Pe un fus de coloană de la Aquae apare incizat numele lui *Diogenes [l]apidarius*¹⁰. Se pare că acesta lucra pentru stațiunea balneară de la Aquae și poate chiar pentru Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Pe un alt monument care provine de la Cristeștii de Mureș avem menționarea lui *Hermeros lapidarius f(ecit)*¹¹. Un al treilea lapidar provine de la Micia. El ridică un altar *Victoriae Augustae et Genio Colegi eiuis*. Numele său este *Marcus Cocceius Lucius, lapidarius*¹². Lista monumentelor semnate de lapidari este completată de *Titus Iulius lapidarius* care ridică și el un monument¹³.

Pe chenarul unei inscripții din Napoca ni s-a păstrat textul *Zoilianus scripsit*¹⁴. Și acesta poate fi inclus în rândul celor care se ocupau cu prelucrarea pietrei. De la Ulpia Traiana Sarmizegetusa provine o statuie feminină care își sprijină brațul stâng pe un altar. Pe acesta avem inscripția celui ce a realizat monumentul și care se semnează astfel *Claudius Saturninus sculpsit*¹⁵.

⁷ A. Ferdiere, *La distance critique: artisans et artisanat dans l'Antiquité romaine e ten particulier en Gaule*, în *Les petits cahiers d'Anatole*, nr. 1, 2001, *passim*.

⁸ *Codex Theodosianus*, 9, 45, 5.

⁹ M. Bărbulescu, *Reprezentarea obiectelor de piatră pe un capitel din Napoca*, în *In memoriam Constantin Daicoviciu*, 1974, p. 29-34 ; W. Gaitzsch, *Römische Werkzeuge*, *Kleine Schriften zur Kenntnis der römischen Besatzungsgeschichte Südwestdeutschlands* Nr.19, *passim*; J. Kolendo, J. Zelazowski, *Teksty I pomniki Zarys epigrafik lacinskiej okresu Cesarstwa Rzymskiego*, Warszawa, 2003, p. 242, pl. 16

¹⁰ IDR, III/3, 6.

¹¹ IDR, III/4, 133.

¹² IDR, III/3, 141.

¹³ M. Bărbulescu, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1984, p. 39.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ IDR, III/2, 16.

Iată deci că artizanii pietrei își spuneau fie simplu *lapidarius*, fie menționau exact care a fost contribuția lor legătură cu monumentul pus: au scris textul (atunci avem termenul *lapicida*) sau l-au sculptat. Toate acestea definesc mai clar de fapt activitatea lapidarilor. Credem că este clar acum faptul că există o anume specializare a celor care se preocupă cu realizarea monumentelor din piatră, că în unele astfel de ateliere fiecare are de efectuat o operație anume, după pregătirea și îndemânarea pe care o are.

În Imperiul Roman s-au descoperit mai multe inscripții unde, ca și în cazul celor din Dacia, poate fi cunoscută care este specializarea celui care a contribuit la realizarea monumentului. De asemenea sunt cunoscute în Imperiu persoane care se ocupă cu comercializarea monumentelor lapidarilor¹⁶.

Mai multe despre lapidari în Imperiul Roman cunoaștem și din analiza unei stele funerare care provine de la Bordeaux¹⁷. Pe aceasta într-o nișă adâncă apare realizat un bărbat care stă pe un fel de bancă. El ține în mâna dreaptă un ciocan, iar în cea stângă are o daltă. Acest bărbat poartă o haină lungă, iar capul îi este acoperit. Importantă este pentru noi maniera în care este realizat acest personaj. El pare concentrat asupra meseriei sale, adică sculptează capitelul unui pilastru care susține lintoul propriei stele funerare, lintou pe care apare sculptat numele său. Iată deci că avem de a face cu un personaj care lucrează în piatră, mai mult el este reprezentat ca lucrând la propriul său monument funerar. Imaginea care în acest caz este sugestivă este completată de textul care apare incizat pe această stelă. Astfel aflăm că este monumentul pus pentru M. Se(.....) Amabilis *sculptori*¹⁸. Informația în acest caz credem că este cât se poate de completă. Astfel această stelă funerară de la Bordeaux ne menționează numele unui sculptor. De asemenea vedem maniera de realizare a unui monument. Credem că stela lui M. Se(...) Amabili completează informațiile pe care le avem despre faptul că putem vorbi de o specializare a celor care se ocupau cu prelucrarea pietrei.

Acest meșteșug de a prelucra blocul de piatră nu este deloc ușor. Dacă metalul poate fi topit și turnat în tipar, dacă lutul poate fi modelat cu ușurință, blocul de piatră dacă se fisura în procesul de lucru nu mai putea fi refolosit. Credem că responsabilitatea lapidarului este destul de mare, căci piatra putea fi importată sau adusă de la o oarecare distanță și acest lucru necesita niște costuri.

Pornind de la aceste aspecte, viitorul lapidar lucra la început ca și ucenic pentru a efectua operații care nu sunt tocmai pretențioase. Apoi el începea să lucreze alături de maestru la realizarea monumentelor, ucenicului revenindu-i să realizeze părți mai ușoare din lucrare. Colaborarea dintre ucenic și artizan se

¹⁶ Carmen Ciongradi, *Anikonische Stelen aus Sarmizegetusa*, în AMN, 36/1, 1999, p. 155, nota 1.

¹⁷ F. Braemer, *Les stèles funéraires à personnages de Bordeaux*, Paris, 1959, p. 56, nr. 34.

¹⁸ Ibidem, textul păstrat este: D(is) M(anibus)/ M. Se(...) Amabili Scu(lptori)/Amandus fr(ater)/curav(it).

observă pe un relief ce prezintă isprăvile lui Hercules de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa¹⁹.

Încă din timpul uceniciei, viitorul lapidar învăța să scrie și să citească, să-și însușească cunoștințe din domenii precum geometria, anatomia, mitologia, iconografia, trebuind să cunoască foarte bine tipurile de roci și duritatea lor²⁰. Atunci când monumentul se realiza la comandă, beneficiarul era cel ce își alegea tipul de monument, elementele decorative și textul ce urma a fi inscripționat. Pentru a-i fi mai ușor celui ce comanda monumentul, îi erau puse la dispoziție “caietele de modele”²¹ care erau realizate pe tăblițe cerate sau pe pergament.

Meșterii lapidari se foloseau pentru realizarea motivelor ornamentale sau chiar a scenelor mai complexe de o mulțime de șabloane, tipare sau modele²². Pe o serie de monumente epigrafice se observă o diferență de stil privitoare la modul îngrijit în care este realizat reliefurile și maniera de scriere a literelor incizate. Acest lucru ne conduce la următoarele concluzii: fie monumentul a fost realizat în serie și cel care l-a cumpărat a incizat ulterior textul dorit, fie textul a fost incizat în același atelier, în același timp cu realizarea întregului monument, însă vorbim de două persoane distincte, una care a sculptat elementele ornamentale (artizanul) și alta care a scris textul (ucenicul care primea părți mai puțin pretențioase). Credem că trebuie să avem în vedere și tipul de monument, căci prezența a două persoane care au contribuit la realizarea și scrierea monumentului este frecventă în cazul monumentelor funerare, în timp ce despre implicarea unei singure persoane în realizarea unei comenzi vorbim mai ales atunci când ne referim la monumentele votive.

O altă direcție care trebuie discutată se leagă de tipurile de ateliere de pietrărie care funcționau în provincii. Cercetările arheologice aduc unele lămuriri în acest sens. Cele mai importante ateliere erau cele ce funcționau în orașe sau chiar în unele *vici*²³ și care deserveau cererile populației din localitatea respectivă cât și cerințele populației în împrejurimi. În cazul inscripției din *vicus Trullensis* (este vorba de un altar votiv dedicat lui I O M) ne sunt menționate numele a trei persoane care se ocupă cu prelucrarea pietrei²⁴. Prezența a trei persoane care sunt lapidari ne îndeamnă să credem că

¹⁹ M. Bărbulescu, *op.cit.*, p. 42.

²⁰ Ibidem, *passim*.

²¹ Ibidem, p. 52; V. Wollmann, *Mineritul metalifer, extracția sării și carierele de piatră în Dacia romană*, Cluj Napoca, 1996, p. 281.

²² M. Bărbulescu, *op.cit.*, p. 52.

²³ B. Gerov, *Inscriptiones latinae in Bulgaria Repertae*, Serdica, 1989, nr. 180, inscripție pusă de mai mulți lapidari din *vicus Trullensium*.

²⁴ Ibidem, textul inscripției este: I(ovi) O(ptimo) M(aximo) S(acrum)/pro sal(ute) Imp(eratorum) (duorum) Firmus/Antigoni et Nikostratus Demosteni et Zo/ilus Gorgi lapidar[i]/per mag(istros) Bellicio(nem) Val(erium) et Mnasea(m) polio(nem)/vic(ani) Trullenses/d(onum) d(ederunt) d(edicaverunt) p(osuerunt).

era necesară prezența lor acolo, adică comunitatea acestui vicus avea nevoie de prezența a trei persoane care să se ocupe de realizarea monumentelor de care aveau nevoie. Dacă într-un vicus își desfășoară activitatea în același timp trei lapidari trebuie să presupunem că într-un *municipium* sau *colonia* numărul lor putea să fie mai mare. Bineînțeles trebuie să ne gândim și la faptul că nu lucrau toți în aceleași atelier, ci în mai multe astfel de ateliere și unii dintre lapidari sau sculptori aveau pe lângă ei o serie de ucenici care încercau să deprindă această meserie.

Aceste ateliere dispuneau credem de o construcție acoperită. O astfel de incintă în interiorul căreia a funcționat un atelier de pietrărie a fost descoperit la Potaissa²⁵. Alte ateliere funcționau pe lângă necropole. Un asemenea atelier pare să fi fost *officina* de la Napoca²⁶.

Pe lângă atelierele de dimensiuni modeste care existau în apropierea necropolelor trebuie să specificăm faptul că ateliere de pietrari funcționau și în preajma unor edificii. În acest sens putem aminti atelierul de pietrărie descoperit în incinta sanctuarelor dedicate zeităților Aesculap și Hygia de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa²⁷. Autorii care s-au ocupat de cercetarea acestui atelier susțin ideea că fie acesta a fost un atelier în aer liber, fie pereții săi erau ridicați din lemn. Probabil aceste ateliere de dimensiuni modeste asigurau doar nevoile legate de întreținerea templelor, realizând și unele comenzi pentru cei care doreau să ridice un monument în cinstea divinităților respective. Tot la Ulpia Traiana Sarmizegetusa a fost identificat un atelier care funcționa temporar²⁸.

Alta este credem situația monumentelor epigrafice onorifice. Nu orice meșter realiza astfel de monumente și nici incizarea textului nu era lăsată pe mâna unui ucenic. Suntem de părere că acestea erau realizate doar în anumite ateliere care funcționau în orașe și care realizau astfel de monumente sau care țineau de caste. Ca dovadă în acest sens aducem majoritatea covârșitoare a monumentelor epigrafice onorifice din Dacia pe care se observă scrierea elegantă care este bine încadrată în registrul destinat inscripției. Cele mai multe astfel de monumente pot fi încadrate în două categorii, anume în cea a altarelor, pe de o parte, dar și în categoria lespezilor onorifice, pe cealaltă parte. Indiferent de tipul de monument (altar, bază de statuie, *tituli*), cele onorifice se remarcă prin sobrietatea formei lor, dar și prin numărul redus de elemente ornamentale care pot fi remarcate.

²⁵ M. Macrea, *op.cit.* p. 312; M. Bărbulescu, *Potaissa. Studiu monografic*, Turda, 1994, p. 71.

²⁶ M. Bărbulescu, *Interferențe spirituale în Dacia romană*, 1984, p. 59.

²⁷ D. Alicu, C. Pop, V. Cătănaș, *Ateliere de pietrărie la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în „AMN”, XIII, 1976, p. 125-126.

²⁸ C. Daicoviciu, O. Floca, *Mausoleul Aureliilor de la Sarmizegetusa. Raport preliminar*, în „Sargetia”, I, 1937, p. 5.

Mai mult ca sigur că existau și ateliere unde lucrau meșteri de diferite etnii și care deserveau anumite comunități etnice. În acest sens putem aminti monumentele funerare de la Tibiscum ale palmyrenilor (dispun de câteva cuvinte în limba palmyreană) și cele ale maurilor(?). Aceste ateliere satisfăceau probabil cererile acelor grupuri etnice stabilite acolo.

În ceea ce privește modul de organizare al lapidarilor în colegii, acesta trebuie să fi fost asemănător cu cel al celorlalte categorii de meșteșugari. La Micia, Marcus Cocceius Lucius dedică zeiței Victoria Augusta *et Genio collegii* un altar votiv²⁹. Se presupune că ar fi fost vorba de colegiul lapidarilor, căci M. Cocceius Lucius este lapidar. Un alt *collegium lapidarium* se presupune că ar fi existat la Ulpia Traiana Sarmizegetusa unde au funcționat mai multe ateliere de piatrărie³⁰, ori și M. Cocceius Lucius ținea de colegiul de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa și nu neapărat de un astfel de colegiu care să fi avut sediul la Micia.

Divinitățile protectoare ale acestor lapidari sunt considerați Silvanus și Hercules. Aceștia îi protejau atât pe cei care extrăgeau piatra, cât și pe cei care dădeau o anume destinație pietrei în ateliere. Hercules este atestat mai ales în apropierea carierelor de piatră. Din carierele de la Dealul Bejan, de la Cernavodă, de la Cheile Baciului, provin o serie de reprezentări sculpturale ale lui Hercules. De asemenea, la cariera de la Creaca (lângă Porolissum), la jumătatea secolului al XIX-lea se putea vedea realizat în piatră un personaj feminin care are deasupra capului un coș³¹. Probabil această reprezentare se leagă tot de credințele religioase ale celor care lucrau în acea carieră de piatră.

Tot în legătură cu divinitățile protectoare ale lapidarilor trebuie să ne referim la un altar votiv descoperit la Singidunum. Acesta este pus de Aurelius Crescentius pentru Iupiter Paternus pentru sănătatea sa și alor săi³². Acest monument este interesant atât pentru faptul că Aurelius Crescentius este unul din puținii lapidari cunoscuți în Moesia Superior, dar și pentru epitetul pe care îl are Iupiter aici, epitet nu tocmai întâlnit în Dacia. În Singidunum au fost descoperite cinci altare votive închinat lui Iupiter Paternus³³ de către indivizi care au legătură cu Legiune III Flavia, însă în comun aceștia mai au și faptul că poartă același gentiliciu imperial, anume Aurelius.

Iupiter Paternus mai este cunoscut și din altarele votive ridicate la Naissus³⁴ sau la Ravna³⁵. Se pare că ridicarea unor monumente votive lui

²⁹ IDR, III/3, 141.

³⁰ D. Alicu, - Pop. V. Cățanaș, *op.cit.*, p. 135.

³¹ V. Wollmann, *Mineritul metalifer, extracția sării și carierele de piatră în Dacia romană*, Cluj Napoca, 1996, p. 283.

³² IMS, I, 11: I(ovi) O(ptimo) M(aximo) P(aterno)/ AUR(elius) CRE(SCENTIO)/ LAP[I]DARIU(?) / 5. S PRO SALUT/E SUA / ET SUORUM.

³³ IMS, I, 9, 10, 11, 12, 13, 80.

³⁴ IMS, IV, 19, 20, 21, 22, 23.

³⁵ IMS, III/2, 5.

Iupiter Patronus este pusă în legătură cu dedicarea de fapt a altarelor pentru divinități din țara natală într-un teritoriu trecut acum sub controlul roman³⁶.

Prezența lapidarilor pe monumente votive se cunoaște și din altarul votiv din *vicus Trullensium*. Acest altar este dedicat lui *Jupiter Optimus Maximus Sacrum* de către mai mulți lapidari³⁷ pentru magiștrii așezării, cei trei lapidari apărând astfel ca persoane active implicate în viața administrativă și civilă a vicus-ului.

Majoritatea monumentelor din piatră sunt realizate de meșteri anonimi, căci puține sunt numele pe care le cunoaștem ale acelor care au ridicat monumente epigrafice sau sculpturale. Aceeași situație se observă și în provinciile limitrofe Daciei. Aspectele legate de lapidari, de modul lor de organizare și de exploatare a pietrei sunt aspecte importante pentru viața culturală, dar și pentru cea economică a unei provincii.

Modul lor de organizare al lapidarilor respectă modul de organizare și de funcționare a celorlalte colegii din Imperiu. Menționarea operațiilor pe care le-au efectuat unii dintre cei ce cunoșteau meșteșugul lucrării în piatră ne ajută să ne creem o imagine mai clară asupra modului în care erau organizați într-un atelier sau într-o comunitate. De asemenea trebuie să remarcăm cunoștințele multiple pe care trebuiau să le stăpânească lapidarii, cunoștințe pentru care credem că aveau nevoie de o perioadă destul de lungă pentru a ajunge a *marmoribus magister*.

ABOUT THE ACTIVITY OF THE LAPIDARII IN DACIA (Summary)

The *lapidarii* are a category of handicraftsmen well known in Dacia. The term *lapidarius* is used for the person who processed the stone after it was exploited from the quarry. Another related term is *lapicida*, used for the person who wrote on the stone. In the Roman Empire there are known more categories of *lapidarii* or *marmorarii*. We know the one who cut the stone in right angles (*lapidarius quadratarius*), the one who conducts aa work in marble (*a marmoribus magister*), or the simple stone worker (*faber lapidarius*).

Most of the stone monuments are made by anonymous artisans, as there are few those who made epigraphical or sculptural monuments whose names are known. We find the same situation in the provinces limitrophe to Dacia. The aspects related to the *lapidarii*, their organisation and way of working are important aspects for the cultural and economical life of a province.

³⁶ Conform comentariului din IMS, IV, p. 76.

³⁷ B. Gerov, *op.cit.*, nr. 180.